

A TESz. *arat*, *ápol* és *borít* igéjéhez

1. Arat. A vitatott eredetű *arat* ige RÉVAITÓL származó török egyeztetésével szemben: *arat* < tör. *or-*, *ora-* 'ernten, mähen', a szerkesztőség a fgr. származtatást tartja valószínűbbnek, ill. HÖRGER elméletét: *irt* ~ *orot* > *arat*, a nyiltabbaválással bekövetkezett 'ausrotten ~ ernten' jelentésmegoszlás jelenségét fogadja el (vö. MNY. XXXVIII, 11–16). — Az *irt* ~ *orot* ~ *arat* elképzelés bár eltérő beállításban, tudtommal első ízben THÚRY kiadatlan Török–magyar összehasonlító szótárában merül fel. A két kutató felfogása abban érintkezik, hogy a három variáns: *irt* ~ *orot* ~ *arat* összetartó kapcsolatnak a közös 'vág' alapjelentést tekintik, történeljüket az bármilyen eszközzel s legyen a tárgy túske, bokor, fa, gyom vagy akár gabona is. — Már a TETsz. anyagának lezárása után jelent meg „Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache” (AOH. XX, 111–18) c. dolgozatom, amelyben régi török igei átvételeink közül elsőnek az *arat* igét vizsgálom. A finnugor származtatás jelentéstani gyöngéinek ismételt elemzése helyett, ezúttal inkább a török álláspont jelentéstani szilárdságára mutatok rá. — A magyar *arat* alapjául felvett tör. *or-*, *ora-* 'ernten mähen' ui. azon tömör, konkrét jelentésű török ige-igetővek közé tartozik, amelyek nemcsak a cselekvést és tárgyat, hanem a végrehajtás eszközét is kifejezik: oszm. *ora-* 'moissoner, couper le blé avec la faucille' (BARBIER DE MEYNARD). Az *or-*, *ora-* igető ősi 'sarlózni' jelentésére utal a belőle képzett tör. *orlak* 'sarló' szó is. Tehát nem akármilyen vágásról (irtásról!), hanem az emberiség egyik legősibb munkaeszközével, a sarlóval való begyűjtésről van szó. Az *arat* mellett — ellentétben a 'vág' (*irt*) igével — nincs szükség a tárgy, de még az eszköz megjelölésére sem, mert az a régi magyar nyelvben csakúgy mint a törökben önmagában is kizárólag gabonavágást jelent, éspedig eredetileg: sarlóval. (Vö. TÁLASI: Die Beziehungen von Produkten und Sprache in der Arbeitsgängen der Ernte in Ungarn. Ethnogr. LVIII, 224). Ilyen, a cselekvés tárgyán kívül egyéb körülményt is kifejező egyszerű török ige-igetővek még pl.: tel. alt. *jak-* 'Die Haut auf die Schamanentrommel spannen' (Radl. III, 24); csuv. *čél-* (közt. *tíl-*) 'raz-rezivat na uzkie poloski (kroif remni)' JEGOROV: Etim sl. 322 stb. — A világos szemantikájú tör. *or-*, *ora-* 'ernten, mähen' ~ m. *arat* egyeztetés elfogadását kezdettől fogva jelentős hang- és alaktani nehézségek akadályozták. Az elhangzott ellentétes vélemények vitáiról a TESz. irodalmi fejezete kimerítően tájékoztat. Itt csak GOMBOCZ figyelmeztető megállapítására hivatkozom: 1. „Im Ungarischen bleibt urtürk. o im ganzen erhalten (auch im Anlaut)”; 2. „Die ungarischen Zeitwörter, welche aus dem Türkischen entlehnt sind, den Verbalstamm des türk. Verbuns widerspiegeln ohne jegliches Suffix” (BTLw. 147, 38). — Az adekvát magyar ~ török jelentés és a vele szemben-

álló elháríthatatlannak látszó hang- és alaktani akadályok visszas helyzetéből folyik, hogy GOMBOCZ idézett kijelentése ellenére is, az *arat* igét nem az „Anhang”-ban, a valószerűtlen, hanem jelentése alapján az elfogadhatóknak látszó etimológiák jegyzékében hozza, sőt, a kultúrtörténeti jelentőségű török jövevényszavak között is megemlíti (BTLw. 190). A török származtatás ilyen zavaros körülményei között kapóra jött HORGER magyarázata, amely semmi-féle hang- vagy alaktani fejtörést nem okoz. Ebből azonban még nem következik százszázalékosan, hogy igaz is. GRÉTSY a maga részéről azon dublettek között említi az *irt* ~ *arat* akakpárt, amelyekben a tagok egymásközi viszonya még nem egészen tisztázott (Szóhasadás 186).

Fent idézett német nyelvű dolgozatomban a magyar *arat* és a török *or-*, *ora-* igék feltűnő jelentéstani és tárgytörténeti párhuzamossága alapján, megkíséreltem szembenézni a fennálló hang- és alaktani nehézségekkel. Megfigyeléseim rövidre fogva a következők: 1. Az őtör. *o* mindenkori megmaradásának szabálya csak az ún. vándorláskorabeli jövevényszórótegre érvényes (V–VIII. sz.). Fel kell tennünk — amit különben már mások is megtettek — hogy az ezt megelőző ősmagyarkori kölcsönzéseink ettől eltérő hangfejlődési tendenciát is tükrözhetnek. Az őtör. *or-*, *ora-* és a magyar *arat* viszonyát legvalószínűbben úgy foghatjuk fel, hogy benne az ómagyar hangtörténet folyamán végbement nyiltabbá válás egy korábbi nyoma jelentkezik. Ezt a feltevést néhány egyelőre elfogadhatónak látszó etimológia is támogatja: *jár* < *jori-* (NyK. LXVIII, 433–36); *nyargal* < *jorgala-* (MNY. LXV, 459 kk.); *áj*, *áj-* < *őj*, *őj-* (NyK. LXV, 180–84); *harang* < **korang* < *kongar* (UjB. XLII, 49–55). További tanúságtételül a votják *arà-nj* 'ernten' igére hivatkozhatunk, amely GOMBOCZ szerint is elválaszthatatlan a magyar *arat* igétől (BTLw. 38). Ha pedig köze van egymáshoz a két igének, akkor legvalószínűbben egy magyar > votják kölcsönzésre gondolhatunk olyképpen, hogy a m. *ara(t)-* < tör. *ora-* már az ősm. *o* > *a* hangváltozás után, de még toldalék nélküli formájában került a votjákba: m. *ara-* > votj. *ara-*. Ellenkező irányú kölcsönzésre gondol MOÓR (ALH. IX, 133–35). Ezt a hangtani problémát a TESz. szerkesztősege nem is említi, szerinte a török származtatás azon bukkik meg, hogy szabályellenesen toldalékos török eredetű igével állunk szemben. Ezt a hagyományt azonban, miszerint török eredetű igéink mindig csak tőalakban honosodtak volna meg nyelvünkben, fel kell számolnunk. Erre különben már évtizedekkel ezelőtt NÉMETH is utalt (Melich-Emlékkönyv 298). Egyelőre úgy látszik, hogy a nyílt szótagú török igei átvételek már az ősmagyarban képzővel bővültek és ma mint elhomályosult alapszavú tőigék szerepelnek. Az *arat* ige esetében is a teljesebb tör. *ora-* ige-tőből kell kiindulnunk. Szerencsés körülmény, hogy az *arat* ige alaki fejlődését nyomon követhetjük a nyelvtörténet folyamán. Amint látjuk, a votjákba még a toldalék nélküli puszta tőalak került át a magyarból és mind a két nyelvben csak ezután került sor az ige továbbképzésére. A magyarban a *-t*, a votjákban az *-l* (vö. *aral-*) elemi gyakorító képzővel gazdagodott. — Természetesen honfoglalás előtti török igei átvételeink eddig elhanyagolt morfológiai problémái még sokirányú további kutatást igényelnek, de annyi már most feltűnik, hogy az obi-ugor nyelvek sokkal fiatalabb török jövevényigéi is többnyire nyílt szótag esetén bővülnek formánssal, anélkül, hogy az befolyásolná az átvett ige eredeti jelentését. Pl. osztj. *áttá'* *ttá'* 'betrügen' < tő. *alta-* ua.; *áipá'* *ttá'* 'jagen, treiben' < tör. *qida-* ua.; vog. *karà't-* 'schauen, sehen' < tör. *kara-* ua.; *pajà't-* 'färben' < tör. *buja-* ua. (FOKOS: NyK. LV, 37, 39). FOKOS a képző

meglétében vagy hiányában kronológiai okokra gondol. A sokkal régibb és tágabb időbeli határok közt mozgó magyar igei kölcsönzések alapos vallatása azonban, bizonyára módot fog nyújtani a kronológiai okokon kívül egyéb, főképpen morfológiai tényezők közrejátszásának a kimutatására is. — Az *arat* ige kétféle szóbajöhető megfejtési lehetősége felidézi TOIVONEN szavait: „Das, was sowohl lautlich als semasiologisch recht wahrscheinlich und möglich erscheinen kann, ist keineswegs immer richtig, selbst wenn keine andere Erklärungsmöglichkeiten gemacht werden können.” (NyK. I, 457).

2. Ápol (< *apol* 'küssen'). A TESz. megállapítása szerint szókészletünknek igen régi, de ismeretlen eredetű eleme. Hogy a szó török származtatását tévesnek minősíti, az érthető, hiszen az etimológiai rész véleményt formáló írójának sem ideje, sem módja nem lehetett, hogy a VÁMBÉRY kapásból felvetett (NyK. VIII, 127), de már RÉVAI Vocabula Turcicájában is fellelhető: *apol* < tör. *öp-* ~ *op-* 'küssen' egyeztetést ellenőrizze. — Ez a származtatás ui. egy bőven adatolt ősi hangfestő (mozgásfestő), eredetileg nomen-verbum értékű tör. *op*, *op-* ~ *öp*, *öp-* alakpár veláris hangrendű tagjára utal (vö. CC *öp* 1. 'obsculare'; 2. 'obsculum', GRÖNBECH 133). A hangfestő eredetű, származékaiban nagyon szerteágazó szócsalád tagjainak alapjelentése ma két csoportban fogható össze: A mély hangú, nagyobb intenzitású *op-* 'szív', 'szopik', 'nyel', 'lenyel' és a magas hangú, kisebb intenzitású *öp-* 'küssen' jelentésű. Az eredeti szemléletre, a kétféle hangrendű szótó szoros együvé tartozására a Türkçe Sözlük (oszm. értelmező szótár) is rávilágít: *öp-* „Sevgi veya saygi duygusuyle dudaklarını bir emme hareketi yapar gibi olmak”. Vagyis csókolni am. az ajkakkal szopásszerű mozgást végezni. A hangrendi párhuzam ill. hangrendi átcsapás okozta jelentésmegoszlás: *op-* 'szopik' ~ *öp-* 'csókol' adataink tanúsága szerint már a nyelvemlékek korában végbement (vö. ATGr. 321, 323). Ezzel szemben KAŞGARİ közép-török szókincsében a két ige még egyformán hordozója mind a két jelentésnek: *öpmäk* (vgl. *opmak*) 1. schlucken, sclürfen; 2. küssen. A mélyhangú *op-* igénél pedig vissza utal a magashangrendű *öp-* igére (BROCKELMANN Mitteltürkischer Wortschatz 127, 134). BESIM ATALAY ugyanezt az igepárt a következőképpen értelmezi: 1. *opmak* hüpürdeterek içmek 'szürsölve inni' és *öpmek* 'csókolni', de 'inni' is (Divanü Lügat it-türk dizini Endeks 439, 460). Mellőzve ehelyütt a ma élő török nyelvek összes ismert szótári adatainak, ezek változatos származékainak, valamint a nyelvcsalád távolabbi (jak. mong. stb.) megfelelőinek felsorolását, kiemelem, hogy például a mély hangrendű *op-* 'küssen' jelentésben a mai anatóliai nyelvjárásokban is előfordul (vö. CAFEROĞLU: Kuzey-doğu illerimiz agızlarından toplamalar 337). Feltűnő, hogy az inkább palatalizációra hajló karacsaj-balkarban is mélyhangú a szó: *uppa* 'poceluj' (Russk.-Karaçaevo-balk. sl. 464). A kumükben *op-* 'küssen' (NÉMETH). De függetlenül attól, hogy hol és milyen hangtani körülmények között jelentkeznek az *öp-* 'küssen' mély hangú formában, az egész hangfestő szócsalád tekintetbe vételével, nem zárható ki annak a lehetősége, hogy igenis átvehettünk egy 'küssen' jelentésű mélyhangú *op-* igét a törökségből. Amikor GOMBOCZ elveti a m. *apol* < tör. *op-* 'küssen' egyeztetést (BTLw. 210), akkor nem elsősorban hangrendi akadályra gondol, hiszen annak a számbavételével maga is él. Vö. pl. a *kopó* < **kopay* ~ oszm. *köpäk* etimológiáját. GOMBOCZ ellenvetése az ótör. *o* ~ magy *a* hangmegfelelés példa nélkül álló voltára céloz. Minden valószínűség szerint az *apol* < *op-* esete is az *ara(t)-* < *ora-* kölcsönzés hang-

történeti folyamatát példázza, ill. az ötör. *o* ~ *m. a* megfelelésben még az ősmagyar korban végbement, régi nyiltabbá válást kell látnunk. — A tőigéink között emlegetett *ápol* (vö. PAPP FERENC: Nyr. 92 : 104) ezek szerint éppen olyan elavult tövű származék ige, mint az *arat*. Morfológiai felépítése is hasonló, ill. itt is egy teljesebb, nyíltszótagú *opu-* tőből kell kiindulnunk (vö. mong. *uu-* 'trinken' < **ubu-* ~ *uyu-* l. *ubuži* ~ *uyuži* 'Saughorn, Saughüthen' (RAMSTEDT, Einf. I, 78; LIGETI: NyK. XLIX, 244–45), amely az ősmagyarban az akkori nyelvszokásnak megfelelően képzővel bővült és zárt szótagú igévé lett. — Hogy a törökből kölcsönzött *op-* 'küssen' ige a sok közül éppen az *-l* gyakorító képzővel bővült, abban talán a nyelvünkben akkor már meglévő ugyancsak hangutánzó eredetű ugor kori szinonimájának, a *csókol* ige hatásának is része van (vö. vog. *šóxl-*). Az egymás mellé került ugor 'csókol' és török '*apol*' 'küssen' későbbi jelentéskülönülésének, ill. az *apol* 'becéz' → 'gondoz' irányú jelentésfejlődésének csirája feltehetőleg már ebben a kettősségben is adva volt. A Jókai kódexben, ahol mind a két ige első ízben fordul elő, még egyformán küssen jelentésben szerepelnek, de az *apol* eredeti jelentésének lassú fellazulását nagyban fokozhatta az időközben elvonás útján keletkezett 'csók' (1533), erősítve a *csókol* 'küssen' positióját az *apol* rovására. Az első szótag megnyúlása *apol* > *ápol* csak még tovább mélyítette az *apol* jelentésében megindult ingadozást, olyan átmeneti helyzetet teremtve, amelyben forma és jelentés minden lehető kombinációjában keveredett. Az új jelentés 'gondoz', hosszú küzdelem után végül is az új, formához az *ápol*hoz tapadt s a veszendőnek indult *apol* végképpen elavult. — Az *apol* ~ *ápol* alakpárral kapcsolatban azt mondja GRÉTSY: „Valamiféle szóhasadás itt is végbement, csak az eredménye nem maradt meg a nyelvben” (Szóhasadás 56). Mindenesetre itt nem a nyúlás okozta egyszerű jelentésmegoszlásról van szó. A török *apol* „felesleges” kölcsönzéssel ui. ugyanarra a fogalomra két kifejezése lett a nyelvnek. A szinonimák harcában az is megeshetett volna, hogy az ősi örökségű 'csókol' háttérbe szorul és végképp ki is vész. De megtörténhetett volna a fordítottja is, ha az *apol* esetében nem áll be ideje korán a jelentés- majd alaki elkülönülés is és nem ad jogot az *apol* > *ápol* életben maradásához. — A *csókol* ~ *apol* > *ápol* esetében a szóhasadás valamiféle bonyolultabb folyamata játszódott le.

3. Borít. A szócikk gondos nyelvtörténeti fejezetét kevésbé kielégítő etimológiai rész követi. — A legszembeötlőbb, hogy a honfoglalás előtti török igei kölcsönzések átvételi módjának megítélésében nem következetes a TESz. Pl. az *arat* < tör. *ora-* származtatásnak még az volt a kimondott fő nehézsége, hogy „kirí ötörök eredetű igéink közül, amelyek mindig képző nélkül, pusztán tőalakban honosodtak meg nyelvünkben.” A „valószínűleg ötörök eredetű” *borít* igével kapcsolatban pedig ezt olvassuk: „*bur-* v. *buru-* alakban került nyelvünkbe s a *tó* a magyarban *-t* műveltető, *-l* visszaható és a *-gat*, *-ng* gyakorító képzőt kapott”. — És ez így igaz is azzal a kiegészítéssel, hogy a felsorolt képzők alapján a nyílt szótagú *buru-* átvételére kell visszakövetkeztetnünk, mert megfigyelésünk szerint ilyen esetekben igényelt képzőt a török igező már az ősmagyar nyelvtörténet folyamán. Ennek következtében a teljesebb *buru-* tör. igező az *arat* < *ora-* és *ápol* < *opu-* igeövekhez hasonlóan zárt szótagú, majd idővel elhomályosult alapszavú tőigévé vált. A *bocsát* ~ *bocsán* analógiájára, amelyeket a TESz. képzetten átvett igéknek tart, arra is gondolhatnánk, hogy a *borít* ~ *borul* igéket is már toldalékos formában

vettük át vö. krm. *bürül-* 'eingehüllt werden'; oszm. *bürüt-* 'bedeckt werden' (RADL. IV, 1888, 1889), ennek azonban ellentmondanak a speciális magyar képzővel bővült származékok: *borogat, borong*. — A másik zavaró körülmény a török megfelelők közé iktatott 'fordít, csavar' jelentésű *bur-* ige. A tévedés nyilván abból adódik, hogy az eredetileg kettős hangrendű *bur-, buru-* ~ *bür-, bürü-* 'betakar, befed, beburkol, elsötétít' ige mellett létezik egy igen eleven mély hangú *bur-*, az altaji nyelvcsoporthban *pur-* ige is: 'drehen, ver-, zusammen-, umdrehen' jelentésben (RADL. IV, 1815, 1365). Bár ennek az utóbbi igeének is akad magas hangú párja, a mai törökségben 'csavar, teker' jelentésben a mélyhangú *bur-* az általános és talán éppen gyakoriságánál fogva, félreértések elkerülése céljából háttérbe szorította homonimáját a *bur-* ~ *bür-* 'betakar, ige-pár veláris hangrendű párját. Úgy hogy a TESz. is csak régi szótárból (ZENKER) és megcsontosodott származékában (*burunduk* ~ kendő) tudja idézni a bennünket érdeklő 'befed, burkol' jelentésű mélyhangú *bur-* igt. De ezeknek a gyakorlatban hangtanilag megszilárdult igeeknek: *bür-* (R. *bur-* is) 'befed' és *bur-* (R. *bür-* is) 'fordít', semmi közük egymáshoz. Ezt a tényt szemléltetik pl. a következő példák: CC *bürül-* 'eingehüllt werden' (GRÖNBECH) ~ kumük *burul-* 'sich umdrehen' (NÉMETH); oszm. *bürün-* 'sich verdecken, sich verschleiern' ~ oszm. *burun-* 'sich vor Schmerz winden' RADL. IV, 1888, 1823); oszm. *bürgü* 'çarşaf, baş-örtü' = fejtakaró (ZÜBEYİR: Anadilden derlemeler 48) ~ kirg. *burgu* 'der Drehbohrer' (Radl. IV, 1899); kipcs. *bürünčäk* 'der Schleier' (HOUTS-MA 61) ~ tel. *purulčuk* 'Die Biegung eines Weges, die Windung eines Flusses' (RADL. IV, 1367) stb. Miután a régiségből idézett 'betakar' jelentésű *bur-* igehez tévesen felsorakozott a 'fordít' jelentésű *bur-* ige is, a magyar származékok jelentésváltozásának és fejlődésének magyarázatában ehhez a tényhez kellett igazodni: „... a 'fordít' alapjelentésből mind a 'takar', mind a 'kiönt' ... jelentés kifogástalanul magyarázható”. — Szépséghiba továbbá az is, hogy a török példák úgy vannak összeválogatva, hogy nem érzékeltetik a török igeének a magyaréhoz, ill. a magyarnak a törökéhez hasonló sokirányú további jelentésfejlődésre alkalmas tömör, ősi jelentéstartalmát. Vö. pl. kkalp. *bür-ke* 1. 'pokrivat, zakrivat'; 2. 'bit nachmurnim'; 3. 'pagoda chmuritsja' (BASKAKOV). — Végül hozzáfűzném még, hogy a „valószínűleg” megjegyzés bizvást elmaradhatna a *borít* ige ötörök minősítése mellől.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution aux verbes *arat, ápol* et *borít* du Dictionnaire étymologique-historique de la langue hongroise

Dans l'article ci-dessus l'auteur formule son opinion sur trois verbes d'origine turque du D. E—H. H.: 1. *ara/t-* 'moissoner' < a. turc *ora-* 'moissoner, couper le blé avec la faucille'; 2. *apo(l)* > *ápo(l)* 'baiser → soigner' < a. turc *öp-* ~ *op-* < **opu-* 'baiser'; 3. *borí(t)* ~ *boru(l)* 'couvrir, envelopper, obscurir', < a. turc *buru-* id. Par ces emprunts verbaux elle voit justifié que les emprunts verbaux les plus anciens du hongrois au turc ne se sont pas acclimatés exclusivement sous forme thématique comme nous l'avons cru jusqu'à nos jours. Les trois verbes en question affirment que dans le cas de l'emprunt du thème turc en position libre, le thème s'était complété d'un formans encore au cours du développement historique du hongrois primitif. Les emprunts verbaux de ce genre se présentent à l'époque historique déjà comme des verbes thématiques à radical périmé. — Puis elle prend pour l'explication la plus vraisemblable du changement phonétique curieux *o* > *a* attesté dans la voyelle initiale des emprunts verbaux *ara(t)* < *ora-* et *apo(l)* < **opu-*, que déjà après l'influence turque la plus ancienne un certain processus d'aperture s'était déroulé dans le domaine des voyelles *a* du vocalisme du hongrois primitif.

MARGIT K. PALLÓ